

ПРО ФУНКЦІОНУВАННЯ ОЦІНОК У ЗНАЧЕННЯХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

(на матеріалі розмовно-просторічного лексикону української мови)

I. Вступні зауваги.

Одним з цікавих завдань семантичних досліджень є з'ясування характеру функціонування оцінних значень у структурі тлумачень лексичних одиниць (ЛО). Як відомо (порівн. [Апресян 1974]), у тлумаченні ЛО факультативно виділяються наступні компоненти:

- дескриптивна (описова) частина тлумачення, факультативно членована на презумптивну та асертивну (стверджувальну) частини - власне те, про що стверджується у тлумаченні;

- модальна рамка мовця [Апресян 1974].

Будь-яке оцінне судження передбачає, як відомо, (порівн. [Арутюнова 1988]), наявність таких необхідних компонентів як а) суб'єкт оцінки; б) об'єкт оцінки; в) її вид (окрема або загальна оцінка); г) її знак (позитивний або негативний) і т.д.

Цікавим є питання про те, як можуть розподілятися і варіюватися ці оцінні категорії в структурі тлумачень різних типів. Подібний порівняльний аналіз становить інтерес із найрізноманітніших точок зору. Він, зокрема, сприяє уточненню семантичної структури ЛО: оцінний компонент - це такий елемент прагматики знаку, що входить до складу його значення [Wierzbicka 1969, Апресян 1974], причому може локалізуватися у різних частинах тлумачення.

На даний момент вже склалася досить солідна система поглядів щодо ЛО “несхвалення”, які описують різноманітні оцінні мовні акти [Булигіна, Шмельов 1994; Апресян, Гловинская 1996]. Незважаючи на глибокі індивідуальні відмінності у значеннях ЛО даного семантичного поля, відповідні ЛО можна умовно поділити на дві узагальнені групи. Цей поділ пов'язаний з відомим

фільморівським протиставленням: оцінний компонент значення слова входить до складу асерції, або ж до складу презумпції дескриптивної частини тлумачення ЛО. До першої групи належать предикати на зразок *засуджувати, лаяти, сварити* та ін., до складу асерції яких входить вказівка про те, що суб'єкт описуваного мовленнєвого акту негативно оцінює наслідки дій, вчинків певної особи або ж властивих їй недоліків. До другої групи відповідно потраплять дієслова *обвинувачувати, звинувачувати, викривати...*, у асерції який суб'єкт відповідного мовленнєвого акту так чи інакше вказує на причетність контрагента до діяльності, негативність якої є загальноочевидною (або ж на те, що йому властиві якості, які загальноприйнято вважати негативними).

Максимально узагальнюючи, можна стверджувати, що в дієсловах другої групи асерція, що вказує на причетність деякої особи до дії або діяльності Р, слугує засобом нагадування (актуалізації) загальновідомої думки про негативність Р. Відтак подібні випадки демонструють нетривіальність функціонування прагматичної презумпції: презумпція комунікативно не передує асерції (як це звичайно буває), а навпаки – асерція актуалізує загальновідому оцінну інформацію, яка стосовно до значення відповідних лексем виконує функцію прагматичної презумпції.

Уявлення про поведінку оцінних компонентів значень ЛО ускладнюється ще більше, якщо залучити до розгляду численні ЛО, які, входячи до складу синонімічних або квазисинонімічних рядів (тобто позначаючи денотативно тотожні або подібні ситуації), крім того містять у собі оцінку мовця стосовно цих ситуацій. У термінах програмної роботи [Епштейн 1991] вони кваліфікуються як **прагмеми**, які поєднують у собі предметність та оцінність. У їхньому лексичному значенні відношення слова до позначуваного ним явища нерозривно пов'язується з прагматичним аспектом - відношенням мовця до предмета повідомлення.

У цьому контексті було б доречно порівняти різні типи мовних стратегій.

Пряму мову, яка використовує лапки, природно розглядати як буквально наведення мови іншого мовця (тобто не того, хто є безпосереднім відправником даного тексту або мовлення). В окремому випадку ця мова може належати і

безпосередньому мовцеві - якщо він цитує свої слова, ужиті в рамках іншого (не поточного) дискурсу.

Непряма мова - це описове відтворення мови іншого мовця або ж власної, вжитої в рамках іншого мовленнєвого акту.

Дескриптивний режим оповіді - це нейтральний виклад того, що складає зміст відомої мовцеві інформації.

Недескриптивний режим - “незакавичена” пряма мова безпосереднього мовця даного мовленнєвого акту, у рамках якого активно використовуються прагмеми, а лапки містять у собі не чужу мову, а виконують функцію метафори. У такому викладі “просвічує” особистість самого мовця, його ставлення до того, про що він говорить. Предметом повідомлення стає не тільки те, що йому відомо, але і його власні думки і переконання, розкривається його соціальний статус, його поточне ставлення до слухача та багато чого іншого.

2. Оцінка у значеннях нестандартизованих елементів літературної мови

Використовуючи нейтральні ЛО, мовець звичайно виступає як безсторонній спостерігач, об'єктивно висвітлюючи той чи інший стан справ (навіть якщо мова йде про чийсь душевні переживання). Використовуючи ж прагмеми, мовець відтак не може втриматися від власних оцінних коментарів відносно того, про що повідомляється.

За цих умов оцінне судження так чи інакше торкається учасника описуваної ситуації (її суб'єкта або пацієнса). У різних ЛО варіювання оцінки часто факультативно супроводжується і зміною їхньої реєстрової співвіднесеності. З іншого боку, реєстровий контраст двох ЛО також може факультативно характеризуватися зміною оцінки. У цьому плані багату інформацію до роздумів постачає розмовно-просторічний лексикон української мови, одиниці якого буквально насичені оцінністю.

Взагалі вже давно постало на часі завдання змістового перегляду, переосмислення цілої низки прислівних стилістичних позначок. Необхідно чітко

розмежовувати позначки, які характеризують власне стилістичні особливості конкретних ЛО, і такі, що віддзеркалюють певні особливості їхнього значення.

В першому випадку позначки на зразок *розм. (розмовне), прост. (просторічне), нейтр. (нейтральне), офіц. (офіційне)* та ін. так чи інакше вказують, наприклад, на соціальний статус мовця (пор. *простор.*), на те, як налаштований мовець до слухача в момент мовленнєвого акту або як уявляє собі майбутнього читача, на конкретні обставини мовленнєвого акту (офіційні, розкуті), чи є слухач для мовця близькою людиною (*розм.*) чи незнайомою або ж є колективним...

У другому випадку позначки на зразок *груб. (грубе), несхв. (несхвальне), презирл. (презирливе), пестл. (пестливе)* тощо, виконуючи власне стилістичну функцію, одночасно виконують і функцію оцінну. Відтак вони вказують на оцінне твердження, яке, поза сумнівом, являє собою **частину значення** відповідної ЛО і містить у собі всі необхідні компоненти, притаманні будь-якій оцінці: суб'єкт оцінки, її об'єкт, її знак (позитивний чи негативний), її вид (загальна оцінка чи окрема) тощо. За цих умов суб'єктом оцінки, що міститься у значенні ЛО, яка характеризується згаданими позначками, завжди є сам мовець.

Як було свого часу показано Л.П.Крисінім [Крысин 1989], до складу презумпції описової частини тлумачень багатьох ЛО входять вказівки на відмінності у соціально-ієрархічному стані учасників ситуацій, описуваних даними ЛО. Дослідження оцінної лексики також дозволяє побачити відмінності у позиціях мовця і тих, кого він оцінює. Здійснюючи акт негативної оцінки, мовець відтак часто підносить себе у статус “судді”, який хоча б на момент мовленнєвого акту відчуває себе “вище” чи принаймні “не нижче” (інтелектуально чи морально) за того, кого він засуджує. А висловлюючи позитивну оцінку, мовець, навпаки, відчуває себе “нижче” чи принаймні “не вище” за того, хто викликав його похвалу, повагу або захоплення.

Порівн., наприклад, суто стилістичний контраст між *нейтр. 1000 доларів* і молодіжно-жаргонним *штука баксів*, між прислівником *майже* та, вже трохи застарілим, *розм. сливе*'. Аналогічним чином суто стилістичним є протиставлення

між прислівником *швидко* і квазисинонімічними йому розмовно-просторічними *мерщій* та *притьмом*, які вказують на високу швидкість виконання не будь-якої, а тільки цілеспрямованої дії.

Пор. також рос. нейтр. *есть X* та квазисинонімічне йому розмовне *лопать X* ('періодично з'їдати X у великій кількості'), рос. нейтр. *умереть* і простор. *помереть*, які розрізняються суто стильовим протиставленням. У той же час *померти* цікаво протипоставлено жартівливо-розмовним виразам на зразок *дати (врізати) дуба, простягнути ноги, віддати кінці*, та ін. под., застосовуваним у регістрі розкутого спілкування "серед своїх", якому притаманна відсутність етикетизації. Уживання таких виразів орієнтовано на відбиття якщо не вищого статусу мовця (наприклад, його зневаги), то принаймні його рівності з тим, про кого йде мова. Примітною особливістю семантики подібних вживань є підкреслення повсякденності описуваної події, що виявляється у вказівці на **відсутність у мовця жалю** з приводу того, що трапилося, хоча нормативно повідомлення про подібні події передбачають або принаймні не виключають їхню негативну оцінку з боку мовця. Так, на відміну від наведених виразів, ЛО *помирати*, рос. *умирать* (так само як і простор. *помирать*) принаймні не містить інформації про те, що мовець не шкодує про те, що сталося. Водночас до значення обговорюваних розмовних вживань не входить вказівка і про те, що мовець є цим задоволений. Пор. також жаргонно-злочинне *замочити* ('вбити'), у значенні якого увага мовця сконцентрована на суто "технологічних" аспектах відповідної дії і повністю "заблоковано" можливість виникнення будь-яких оцінно-емоційних рефлексій з приводу її результату.

Від подібних виразів кардинально відрізняється простор. *здохнути* (про людину), де реєстрове протиставлення супроводжується ще й стійкою негативною оцінкою мовцем пацієнса описуваної події. Водночас літерат. рос. ЛО *скончатся*, що позначає таку саму подію, містить додаткову вказівку на позитивно-шанобливе ставлення мовця до пацієнса. Пор. також вживаний звичайно з інверсією присудка відносно підмета надзвичайно шанобливий вираз *Перестало битися серце X-а*, який завжди вимагає після себе уточнення, що

виконує функцію підстави, якою мовець аргументує свою позитивну оцінку X-а:
Перестало битися серце видатного письменника (великого патріота, невтомного борця за мир...)

Українське розмовно-просторічне дієслово *віддухонелити (когось)* слугує засобом експресивного позначення ситуації сильного побиття однієї особи іншою. Розглянемо тепер деякі інші просторічні вирази, що так само описують ситуацію побиття: *дати перцю (кому), нам'яти боки (кому), дати (завдати) духу (кому), натовкти пику (кому)* і, з іншого боку, *підняти руку (на кого)*. Значення перших чотирьох ЛО, крім власне констатації факту “рукоприкладства”, містить додаткову вказівку на те, що мовець негативно ставиться до об'єкта побиття і схвалює дії його суб'єкта. У той же час останній приклад засвідчує протилежне - поважно-шанобливе ставлення мовця до об'єкта і негативне - до суб'єкта.

Більш детальне вивчення функціонування оцінних компонентів у значеннях ЛО вказує на необхідність врахування таких параметрів як:

- 1) кількість оцінних суджень усередині значення ЛО;
- 2) розрізнення окремої та загальної оцінки [Арутюнова 1988], а також ситуативної та постійної оцінки;
- 3) напрямок транзитивності оцінок за наявності більш ніж одного оцінного судження;
- 4) тип локалізації оцінки в тлумаченні.

Значення ЛО, які описують оцінку явищ, що не є результатом чиїх-небудь навмисних зусиль, звичайно містить у собі тільки одне оцінне судження. Це пояснюється об'єктивною відсутністю якогось цілеспрямованого діяча, що його можна було б гудити (або хвалити) за "створення" відповідної ситуації. Порівн., наприклад, такі предикати як *x зажурений P, x засмучений P, x збентежений P, x шкодує про P, x журиться з приводу P*. Пор. також оцінку, що міститься в наріканнях з приводу землетрусів, пожеж і інших стихійних лих, у вираженнях співчуття постраждалим від них, у вболіваннях з приводу важкої хвороби або співчуттях, викликаних чиєюсь смертю.

Сентенційна форма *x не має Р* нейтрально вказує на те, що *x* не володіє певною цінністю *Р* (або її достатньою кількістю). Водночас розмовна форма *У х-а кат-ма Р* (пор. *У нього грошей кат-ма*) містить додаткову вказівку про те, що мовець негативно оцінює цей факт. Аналогічним чином значення ЛО *вгатити, гахнути (Х вгатив У на Z)* вказує на те, що суб'єкт *X* витратив на придбання цінності *Z* дуже велику суму *У*, що викликає у мовця тільки одну негативну утилітарну оцінку.

Водночас оцінна частина значень багатьох ЛО часто розчленовується принаймні на два оцінних судження, що "йдуть у парі", у єдиному блоці. Так, оцінна частина значення ЛО, яка описує певну навмисну дію, звичайно містить у собі:

- 1) оцінку наслідків цієї дії (негативну або позитивну);
- 2) оцінку суб'єкта - каузатора наслідків.

При цьому напрямок транзитивності оцінок, так само як і їхній оцінний знак, може змінюватися і, відповідно, визначатися чи то оцінкою наслідків дії, чи то оцінкою суб'єкта-каузатора.

До асертивної частини тлумачень розглянутих вище дієслів на зразок *засуджувати (лаяти, вимовляти, дорікати...)* і, з іншого боку, у презумпції тлумачень *обвинувачувати (викривати...)* входять, по-перше, негативна оцінка типових наслідків дії *Р* та, по-друге, негативна оцінка контрагента *У* як суб'єкта, що навмисно вчинив *Р*.

Перша оцінка може бути подана як 'погано, що має місце *Р*' або 'погано, коли (якщо) має місце *Р*', де суб'єкт оцінки журиться з приводу *Р* або взагалі відбиває своє ставлення до ситуацій на зразок *Р*, тобто негативно оцінює наслідки *Р* з позиції їх реального або можливого пацієнса, на місці котрого сам не хотів би опинитися. За таких умов ситуація *Р* одночасно є і приводом для оцінки, і її об'єктом.

Друга оцінка 'х, який здійснив *Р*, є поганим' негативно оцінює особу *У* за навмисне вчинення *Р* (тобто за те, що він хотів наслідків *Р* і досяг бажаного). Насправді друга оцінка часто являє собою симбіоз двох оцінок - окремої та загальної [Арутюнова 1988]. Наприклад, об'єктом окремої оцінки звичайно стають

такі якості певної особи (етичні, інтелектуальні, естетичні і. т. ін.), проявом яких, на думку суб'єкта оцінки, і стала створена цією особою ситуація Р. Так, дієслова осуду та обвинувачення передбачають, що об'єктом окремої негативної оцінки є етичні якості того, кого засуджують або обвинувачують. Окрема оцінка у свою чергу часто імплікує загальну (холістичну) [Арутюнова 1988] - негативну або позитивну оцінку особи-каузатора чи довільного об'єкта, яка може бути ситуативною або ж постійною.

У значення багатьох ЛО так чи інакше міститься вказівка на ситуацію Р, що стала приводом негативної оцінки, але при цьому не обов'язково експлікується, який саме вид окремої оцінки в ній виявляється. Так, у пропозиціях на зразок *Х стирчить в У-ку; Х валяється; Х десь веештається...*, де причиною несхвалення мовця є, здавалися б, абсолютно нейтральні ситуації (Х довго знаходиться в У-ку, Х лежить, Х довго відсутній у тому місці, де знаходиться мовець), не уточнюється, яка саме окрема оцінка прихована за цим несхваленням. При цьому воно імплікує ситуативну негативну холістичну оцінку “відторгнення” Х-а мовцем.

Порівн. також протиставлення *Х вирішив (робити Р) / Х здумав Р*, де у значенні ЛО *здумати* спостерігається аналогічний механізм взаємодії оцінок з тією лише різницею, що об'єктом первинної негативної оцінки є змінна Р. Відтак ця оцінка переходить на конкретний текстовий елемент, який заповнює відповідну валентність.

Аналогічним чином дієслівні форми *втнути, встругнути* (пор. *Х (щось (таке) втнув (встругнув))*) позначають таку дію Х-а, яка за загальноновизнаними критеріями є несхвальною. Як і в попередньому випадку, негативна оцінка приписується тій змінній у тлумаченні *втнути (встругнути)*, яка співвідноситься з відповідною дією Х-а. Але в цьому разі дана змінна не може бути конкретизована (принаймні згідно з моделлю керування цих дієслів), оскільки відповідна валентність нормативно може бути заповнена лише катафоричними займенниковими формами на зразок *таке, щось-таке* - пор. *Він таке утнув, Він (там) щось таке утнув*. За цих умов вживання займенника *таке* вказує, що мовець знає, винуватцем якої саме несхвальної ситуації став Х і теж негативно її

оцінює. Позначення ж відповідної валентності через референтно-неозначену займенникову форму *щось таке* засвідчує, що мовець не знає, що саме скоїв X. Але за будь-яких обставин значення цих дієслівних форм не містить загальної негативної оцінки X-а.

Водночас вживання заперечної форми дієслова *втнути* (*не втнути*) імплікує протилежні оцінні характеристики. Дійсно, вислови на зразок *X (цього) не втнув (не втне)* нормативно означають, що X не зміг або не має здатності до виконання певної корисної дії і відтак негативно оцінюється сам факт **невиконання** дії. Але це несхвалення не спричиняється до загальної негативної оцінки X-а. Таким чином, значення стверджувальної та заперечної форм даного дієслова (*втнути / не втнути*) містять протилежні оцінні установки стосовно певної дії - виконана дія оцінюється негативно, а не виконана - позитивно.

В описовій частині значення виразів *бовкнути дурницю, верзти нісенітницю* йдеться про те, що психічно здоровий суб'єкт мовлення синтезує інформацію, єдиним або принаймні одним з адресатів якої є мовець, і яка, на думку мовця, не узгоджується з загальноприйнятими уявленнями про здоровий глузд. Це викликає у мовця негативну інтелектуальну оцінку, яка переростає у загальну негативну оцінку (відторгнення) у суб'єкта мовлення. Схожим чином описова частина значення ЛО *торочити* (*X торочить P*) вказує на те, що суб'єкт X довго говорить про одне й те саме, на різні лади повторюючи одну думку, що викликає у мовця негативну інтелектуальну оцінку, яка переходить у загальну негативну оцінку суб'єкта X.

Значення ЛО *бубоніти* містить негативну утилітарну оцінку з приводу того, що суб'єкт оповіді говорить так нерозбірливо, що його важко зрозуміти. Однак ця утилітарна оцінка не викликає у мовця загальної негативної оцінки суб'єкта оповіді.

Значення розмовно-просторічного дієслова *стовбичити* (*X стовбичить в У-ку*) передбачає, що X, стоячи, знаходиться на невеликій відстані від мовця чи іншої особи і відтак заважає мовцеві, викликаючи у нього негативну утилітарну оцінку, яка переростає принаймні в ситуативну загальну негативну оцінку X-а.

Пор. також ЛО *заманутися, забандюритися, забаганка* (*X-у заманулося (забандюрилося) Р, забаганка X-а*), значення яких вказує на те, що X вимагає від інших задоволення таких своїх потреб, які за загальноприйнятними уявленнями вважаються надмірними, і це викликає у мовця негативну етичну оцінку X-а, яка переходить у загальну негативну оцінку X-а.

Водночас слід зазначити, що, на відміну від щойно згаданих форм, значення дуже близької до них ЛО *кортити* (пор. *X-у кортить (закортіло) Р*) в нейтральному контексті просто вказує на високу інтенсивність потреби X-а і не містить негативної оцінки цього бажання.

Значення ЛО *лінивий, ледар* (пор. *X лінивий, X - ледар*) в першому наближенні можна подати як: ‘Кількість зусиль, що їх X зазвичай готовий витратити на працю, на задоволення повсякденних потреб є суттєво меншою від кількості зусиль, яких за загальноприйнятними уявленнями нормативно вимагає участь у відповідних справах. Тому X часто не бере участі у цих справах і через це люди, подібні до X-а, викликають осуд суспільства’. А ЛО *ледащо*, до значення якого повністю входить розглянуте значення ЛО *ледар*, додатково вказує, що мовець активно поділяє оцінку соціуму, тобто теж засуджує X-а.

Значення ЛО *нечупара* (*X - нечупара*) передбачає, що X не схильний витратити зусилля, необхідні для підтримання охайного стану одягу, зовнішнього вигляду, через що візуальне сприймання X-а викликає у мовця негативну естетичну оцінку, яка переростає у нього в загальну негативну оцінку X-а.

Інше співвідношення оцінок спостерігається у виразах, що містять предикативне вживання “лайливих” лексем із перлокутивним ефектом. У прикладах на зразок (2) *От дурень!* (*от ідіот!*, *от бовдур!*, *от телепень!*, *от йолоп!*); (3) *От негідник!* (*От мерзотник!*) експлікуються відповідно ситуативні окрема інтелектуальна (2) і окрема етична (3) негативні оцінки, які викликають ситуативну загальну негативну оцінку особи, про яку йде мова. Однак за цих умов ніяк не уточнюється конкретна ситуація за участю даної особи, яка виявила його негативні якості і викликала настільки бурхливу реакцію мовця.

Приклади (2) і (3) по суті виконують функцію “авторепортажу”, синхронного моменту присудження мовцем відповідних ситуативних оцінок з приводу конкретної події. Навпаки, висловлення на зразок (4) *Це такий дурень (такий ідіот, телень, пентюх, йолоп...)! ; (5) Це такий негідник (такий мерзотник)!* відбивають вже усталені окрему і загальну негативні оцінки мовця, які базуються на багаторазових проявах інтелектуальних (4) або етичних (5) якостей обговорюваної особи. Водночас окрема оцінка не завжди спричиняється до оцінки холістичної. Порівн., наприклад, такі репліки як рос. *Вот дурачек!*, або ж звертання *Дурнику мій!*, *Дурненький!*, рос. *Глупышка!*, *Глупенький!*, де вживання зменшувально-пестливих суфіксів блокує появу загальної негативної оцінки. У такий спосіб мовець зазначає, що ситуативна негативна оцінка нездатна вплинути на його позитивне ставлення до адресата чи до третьої особи. З іншого боку, укр. розмовно-просторічна репліка *Ну, ти і дурбелік!* виступає в якості евфемістичної, щоб пом'якшити ефект від слова *дурень*. У такий спосіб форма *дурбелік*, висловлюючи окрему негативну інтелектуальну оцінку співрозмовника, блокує появу загальної, підсумкової негативної оцінки.

Існують і інші засоби придушення підсумкової оцінки. Порівн., наприклад, (6) *Він стирчить там уже третю добу* і, з іншого боку, (7) *Він змушений там стирчати вже третю добу*, де в (7), на відміну від (6), вживання предиката *змушений*, який вказує на те, що суб'єкт знаходиться там уже третю добу всупереч власній волі, перешкоджає появі загальної негативної оцінки. Таку саму функцію виконує і вживання при даній ЛО першої особи суб'єкта: (8) *Я стирчу тут уже третю добу*.

У той же час вживання форм першої особи суб'єкта при ряді інших прагмем не блокує підсумкової оцінки. За цих умов перша особа слугує засобом самокритики мовця - порівн. (9) *Я вештаюсь ночами; Я подовгу вилежуюся в постелі...*, де мовець критикує себе за те, що гуляє ночами (залежується в постелі).

Використовуючи перлокутивні ЛО, мовець легко піддає самокритиці (особливо ситуативній) свої інтелектуальні якості - порівн. *От дурень (ідіот, бовдур, телень, йолоп) я!*, але не схильний ставати об'єктом негативної етичної

самооцінки. Подібні висловлення обмежуються здебільшого минулим часом: *Я був останнім мерзотником (негідником)*. Визнання у злочинній діяльності звичайно бувають вимушеними, порівн. також самообмовляння, які вибиваються силоміць: *Я поширював наклепницькі вигадання про радянський державний устрій...*

Варіювання особи суб'єкта при дієсловах, що експліцитно виражають оцінку, вказують на варіювання її суб'єкта:

Я засуджую (обвинувачую в цьому) У-ка *Я похвалив У-ка*

Ти засуджуєш (обвинувачуєш у цьому) У-ка? *Ти похвалив У-ка?*

Він засуджує У-ка (обвинувачує в цьому У-ка) *Він похвалив У-ка*

У той же час варіювання особи суб'єкта при оцінних прагмемах спричиняється до зміни об'єкта оцінки, але ніяк не відбивається на її суб'єкті, котрим незмінно залишається мовець:

Я вештаюсь ночами; Ти вештаєсишся ночами; Він вештається ночами.

Як справедливо зазначено в [Апресян 1995], значення ЛО *призвідник* містить у себе негативну оцінку мовцем ініціативи, виявленої деякою особою, що, у свою чергу, викликає і його негативне ставлення до даної особи. І навпаки, ЛО *застрільник* відбиває позитивну оцінку висунутої ініціативи і, відповідно, позитивне відношення до ініціатора.

Знаменита пушкінська фраза *І довго буду тим люб'язний я народу, що добрі почуття я лірою будив...* також містить у собі принаймні два оцінних судження, де суб'єктом позитивної сенсорної [Арутюнова 1988] оцінки є народ, котрому приємно усвідомлювати, що в ньому пробуджуються "добрі почуття". Це, у свою чергу, викликає подяку до поета (він стає "люб'язним" народу). А прислівник *довго* експліцитно вказує на стійкий, постійний характер другої оцінки.

Як було зазначено вище, значення багатьох ЛО передбачає протилежний напрямок транзитивності оцінок. Так, до складу прагматичної презумпції значення "тоталітарної" ЛО *обкопатися* (порівн. *Х обкопався в Лондоні*) у значенні 'постійно оселитися в місці, недосяжному для мовця', входить вказівка на стійке негативне відношення мовця до суб'єкта, що (у сполученні з тим

фактом, що він оселився в місці, недоступному для мовця), викликає також і осуд цього факту.

Аналогічно ЛО на зразок *вояж, нишпорити* (із “заблокованою” синтаксичною реалізацією валентності об'єкта пошуку - порівн. *Він нишпорить зараз по всій Одесі*, але не **Він нишпорить її по всій Одесі*) маніфестують імпліцитні оцінні пари з протилежним напрямком оцінки - від суб'єкта до дії. Оскільки деяка особа оцінюється мовцем негативно, то і виконуваний нею дії мовець так само приписує погану, небажану для нього мету. Порівн. також стійке словосполучення *X-и (мн.) піднімають голову*, що зустрічається в контекстах на зразок *Усе частіше піднімають голову ультраправі елементи*, де первинною є негативна оцінка мовцем “елементів”, що належать множині X, а це у свою чергу викликає його несхвалення з приводу їхньої активізації.

Аналогічний механізм взаємодії оцінок демонструє і рос. прикметник *тлетворный*, звичайно уживаний у стійкому словосполученні *тлетворное влияние*, де він позначає параметр Anti Von [Жолковский, Мельчук 1967]. У таких випадках прикметник виступає як предикат більш високого порядку, ніж іменник *влияние*, який заповнює його валентність. До значення прикметника входить, зокрема, вказівка на негативне ставлення мовця до суб'єкта X підпорядкованого предиката, що відповідно поширюється і на виконувану ним дію (тобто вплив).

Пор. також укр. просторічні дієслова *зирити, вирячитись*, значення яких вказує на первісне негативне ставлення мовця (тобто його негативну оцінку) до суб'єкта описуваної дії. А це у свою чергу спричиняється і до негативного оцінювання відповідної поведінки суб'єкта: того, що він незворушно дивиться на щось (*зирити*) або ж з подивом, широко розтуленими очима почав вдивлятися у щось чи в когось (*вирячитись*). Аналогічним чином у значенні просторічної дієслівної форми *прителющитися* міститься вказівка на постійне чи ситуативне погане ставлення мовця до певної особи, а це свою чергу викликає його незадоволення з приводу того, що дана особа прибула у певне місце - туди, де її не хотіли бачити...

Значення іменника *супостат*, вжитого в анафоричній (не інтродуктивній!) функції так само передбачає первісне негативне ставлення до особи, на яку він вказує.

У питанні *Ну що, знайшла хруща?*, що вихопилося з вуст молодого дівчини, іменник *хрущ* означає ‘молодий хлопець, юнак’. Але це значення містить не лише вказівку на певного юнака, а й додатково відбиває негативне ставлення мовця до молодих хлопців взагалі, а отже - і до будь-якого представника класу, який узагальнює відповідне поняття.

У цьому контексті становить інтерес і аналіз т.зв. “субститутивів” [Эпштейн 1991] - прагмем, не протиставлених одна одній ані в оцінному, ані в референтному плані, хоча і не цілком синонімічних одна одній. Такими, наприклад, є субститутиви *угодовство*, *примиренство* і, з іншого боку, *блокування* й *альянс*. Як справедливо зазначає автор, “...*угодовство* і *примиренство* дають негативну характеристику об'єднанню “своїх” і “чужих”, а *блокування* й *альянс* - об'єднанню між чужими”. Ці розбіжності закономірно відбиваються в різних механізмах взаємодії оцінок у значеннях даних ЛО. *Угодовство* і *примиренство* передбачають негативну оцінку фактів об'єднання “своїх” із “чужими”, а вона у свою чергу переростає в підсумкову негативну оцінку “своїх”. Навпаки, ЛО *блокування* та *альянс* виходять із первісної стійкої негативної оцінки мовцем “чужих”, у зв'язку з чим факт об'єднання їхніх представників між собою викликає його осуд.

Часто не менше трьох оцінок містить у собі значення ЛО, що позначає особу X, яка так чи інакше залежить від іншої особи (або інстанції) У, позначеної родовим відмінком, що маркує семантичну валентність даної ЛО. У таких позначеннях первинною є оцінка мовцем особи У, яка через залежність X-а від У-ка (дій X-а на користь інтересів У-ка) поширюється на діяльність X-а, а внаслідок цього - і на самого X-а - порівн. *підлеглий У-ка / прихвостень У-ка, клевет У-ка; помічник У-ка / підручний У-ка, посіпака У-ка* (але, з іншого боку, *соратник, сподвижник У-ка*); *представник У-ка / ставленик У-ка; посланець У-ка / емісар У-ка; спадкоємець У-ка / мізинок У-ка*.

Аналогічне оцінне співвідношення спостерігається й у популярному раніше штампі *X витанцьовує під дудку У-ка* (порівн. *Він витанцьовує під дудку своїх заокеанських заступників*), де первинною є негативна оцінка мовцем інстанції У.

При зіставленні семантично близьких агентивних іменників різних типів, що мають семантичну валентність на особу або інстанцію У (порівн. *прихвостень У-ка / підлабузник У-ка; апологет У-ка / епігон У-ка*) виявляється цікава розбіжність у потрактуванні У-ка мовцем. Як ми бачили, ЛО першого типу передбачають зафіксоване в тлумаченні однозначно негативне відношення мовця до У-ка. Водночас для близьких їм ЛО другого типу (*підлабузник, епігон*) це не так. Дійсно, вони утворені від дієслів *підлабузнюватися, епігонствувати*, у значенні яких негативно оцінюється лише суб'єкт і немає жодних указівок на осуд контрагента (семантично обов'язкова валентність контрагента є заблокованою (синтаксично нульовою [Апресян 1974]) для *епігонствувати* і факультативно реалізується тільки при віддієслівному іменнику). Негативна оцінка контрагента стає однозначною, якщо так чи інакше експлікується, що підлабузництво здійснюється з його відома або за його ініціативою - порівн. приклад із [Апресян 1974] *Він оточив себе лакеями та підлабузниками*.

Порівн. також протиставлення рос. зворотів *и другие / и уже с ними*, де оцінка, закріплена за лівим членом сполучника *и*, поширюється і на його правий член. У подібних випадках оцінка, суб'єктом якої завжди є мовець, міститься вже не в дескриптивній (тобто описовій) частині тлумачення ЛО, а в модальній рамці [Wierzbicka 1969, Апресян 1974]. У середині поняття модальної рамки є доцільним розрізнення сутностей двох типів. Для інтродукування різноманітних пропозицій, сукупність яких утворює тлумачення ЛО, природно використовуються комунікативні модальні рамки на зразок 'хочу, щоб ти знав...', 'Як ти знаєш...', 'Як ти розумієш...' і т.ін., вже давно введені у побут лінгвістичної семантики Ганною Вежбицькою. Вони характеризуються "складною структурою з окремими місцями для модальностей суб'єкта повідомлення та його адресата" [Апресян 1971]. На відміну від цих допоміжних засобів відбиття комунікативної організації

тлумачення, модальна рамка мовця - це такий факультативний фрагмент тлумачення, який не входить до складу його описової частини і може бути наповнений власним пропозиційним змістом [Апресян 1974]. Він відбиває думки, оцінки мовця (зокрема - і про те, про що йде мова в описовій частині).

Як здається, модальна рамка мовця так само може факультативно поділятися на власну презумпцію та асерцію. Дійсно, наведені вище ЛО передбачають, що вказівка на негативне ставлення мовця до особи або інстанції У міститься саме в прагматичній презумпції модальної рамки. Адже це є інформація, яка аж ніяк не залежить від змісту описової частини тлумачення і передує їй. А вказівка на негативне ставлення мовця до особи X розташовується в асерції модальної рамки, оскільки ця інформація формується як результат “накладання”, взаємодії змісту описової частини тлумачення зі змістом презумпції модальної рамки мовця.

Таким чином, позиція оцінних компонентів у структурі тлумачень ЛО може істотно варіюватися і міститися:

а) у презумпції дескриптивної (описової) частини тлумачення (тип *обвинувачувати*); порівн. також ЛО *призвідник Р*, *застрільник Р*, що позначають ініціатора колективної акції Р, яка відбулася раніше, що викликало несхвалення (або, навпаки, схвалення) певних кіл, до яких зараховує себе і мовець. Природно, що оцінка, яку дістала дана акція, переходить і на її ініціатора. Важливо підкреслити, що вся ця інформація входить до складу прагматичної презумпції описової частини тлумачення. А його асертивна частина (при предикативному вживанні даних ЛО) виконує ідентифікуючу функцію, вказуючи на особу, яка стала ініціатором Р.

б) в асерції описової частини (тип *засуджувати*, *хвалити*); пор. також ЛО на зразок *дурень*, *ідіот*, *телепень*, *бовдур*, *йолоп*, значення яких не містить нічого крім власне оцінної інформації (окремої та загальної), яка виходить від мовця.

в) у презумпції модальної рамки мовця (порівн. негативну оцінку У-ка в ЛО *прихвостень У-ка*, *ставленик У-ка* та ін. под., а також негативну оцінку об'єкта побиття в *натовкти пику (кому)* і його позитивну оцінку в *підняти руку*

(на кого), негативну оцінку суб'єктів *обкопатися* і *вояжу*, *піднімати голову*, *блокування*, *альянсу*, а також *зирити*, *витріщитися*, *прителющитися* та ін.

г) в асерції модальної рамки мовця (порівн. негативну оцінку X-а та його діяльності хоча б у тих самих ЛО *прихвостень У-ка*, *ставленик У-ка* та ін. под., *витанцьовувати під дудку У-ка*, а також критику об'єднання “своїх” з “чужими”, що у свою чергу викликає загальну негативну оцінку “своїх” у ЛЕ *угодовство*, *примиренство*, так само як і негативну оцінку наслідків об'єднання “чужих” у значеннях ЛО *блокування* та *альянс*). Аналогічним чином розташовується оцінна інформація і в ЛО *бовкнути* (*дурницю*), *верзти нісенітницю*, *торочити*, *стовбичити*, *заманутися*, *забаганка* та багатьох інших.

Суб'єктом оцінки в одних випадках може бути довільна особа (зокрема - і мовець) - порівн. *X засуджує У-ка за Р*; у випадках на зразок *X обвинувачує У-ка в Р* суб'єктом оцінки виступає насамперед соціум (адже ці предикати передбачають, що те, що робити Р - погано, є загальновідомим). Ситуації, що описуються як *X викриває У-ка в Р*, *X викриває У-ка в Р* передбачають, що суб'єктом оцінки виступає соціум разом із мовцем. В інших розглянутих ЛО суб'єктом оцінки є тільки мовець.

3. Емоційний компонент оцінки

Як відомо, оцінка часто може супроводжуватися емоцією, що її відчуває суб'єкт оцінки в зв'язку з об'єктом або ситуацією, які її викликають. Наприклад, до складу асерції дескриптивної частини тлумачення ЛО *ляти* входить вказівка на обурення суб'єкта [Апресян, Гловинская 1996]. У той же час у складі значення ЛО *наплюжити*, *поливати брудом*, (порівн. *X наплюжить (поливає брудом) У-ка*), у модальній рамці мовця, крім його негативної оцінки підступництва X-а, міститься також і **перформативне** вираження емоції (обурення), яке охоплює мовця на момент мовленнєвого акту. Таким чином, можлива структура тлумачень деяких оцінних ЛО ускладнюється ще й уявленням про їхню перформативну частину, яка виконує функцію маніфестації емоції, що володіє мовцем. Саме характер емоції й обумовлює вибір та вживання відповідної ЛО.

Як відомо, оцінка часто тісно пов'язана з категоріями бажаності - небажаності. Об'єкт оцінки (реальна або гіпотетична ситуація, та чи інша особа і т.ін.) виявляється бажаним або небажаним для її суб'єкта. Однак однозначна кореляційна залежність між знаком оцінки і бажаністю / небажаністю її об'єкта встановлюється далеко не завжди. Вид відношення суб'єкта (в окремому випадку - мовця) до оціненого ним об'єкта часто опосередковано визначається через характер емоції, якою може супроводжуватися дана оцінка. Дійсно, в основі емоції звичайно лежить оцінка, але далеко не завжди знак оцінки (позитивний або негативний) збігається зі знаком емоції. Знак емоції визначається тим, що вона є позитивною або негативною для її суб'єкта. А знак оцінки надається її об'єктові. Суб'єкт оцінки (він же - суб'єкт емоції, якщо вона виникає) зовсім не обов'язково збігається з її об'єктом (як це, наприклад, має місце у випадку сорому як негативної етичної самооцінки - порівн. [Арутюнова 1997]). У зв'язку з цим становить інтерес дослідження різноманітних мовних засобів, що виражають іронію, глузування, єхидство, зловтіху і т.д.

Подібні прояви з логічної точки зору можна інтепретувати як певну ієрархію оцінок, у якій об'єктом найбільш зовнішньої (позитивної емоційної за [Арутюнова 1988]) оцінки стає окрема негативна оцінка певних властивостей, якостей, результатів дій або вчинків іншої особи.

В основі іронії лежить негативна оцінка чого-небудь, однак навряд чи іронія являє собою негативну емоцію. Вона є, скоріше, позитивною (якщо, звичайно, не мати на увазі самоіронію). Суб'єкт іронії чи глузування звичайно самостійно, виходячи з власних, часто суб'єктивних, критеріїв негативно оцінює певні якості, особливості або дії іншої особи. Подібні реакції обов'язково вимагають того чи іншого вербального прояву - адресат іронії, глузування (або, як мінімум, інші особи) повинен дізнатися, що деякі його властивості або дії оцінюються негативно. Навпаки, зловтішаючись, суб'єкт спочатку констатує, що деякі якості іншої особи за загальноприйнятими критеріями аж ніяк не можуть бути віднесені до позитиву (або що дана особа опинилася у безперечно небажаній для неї ситуації). Це у свою чергу викликає позитивну оцінку (задоволення) суб'єкта, що супроводжується тією чи іншою позитивною емоцією. На відміну від іронії або

схидства, зловтіха не обов'язково вимагає вербальної реакції, виходячи з того, що радіти недолікам чи невдачам інших можна і крадькома.

Таким чином, у подібних проявах, оцінюючи негативно якості або дії іншої особи (або ж констатує наявність свідомо негативної ситуації, у якій опинився хтось інший), суб'єкт цим анітрохи не збентежений і навіть радіє тому, що сам позбавлений таких вад або ж не опинився у подібній ситуації.

Показовими в цьому плані є численні приклади глузливих позначень людини з надлишковою вагою, у яких негативна оцінка може перерости в емоцію різної інтенсивності і різного знаку (позитивну або негативну): *гладунець, пузан, черевань, бебехач, бецько, брюхач, вайло, гладир, пузій, грубас... товстило, туша, бегемот...*

Перелічені найменування містять у собі негативну естетичну оцінку, що переходить у загальну негативну оцінку, яка супроводжується емоцією різної інтенсивності і знаку. Більшість із цих позначень можна кваліфікувати як насмішкувато-іронічні, тобто такі, у яких зазначений оцінний комплекс супроводжується неінтенсивною позитивною емоцією мовця, яка не виводить його зі спокійного стану.

У той же час такі позначення людини з надлишковою вагою як *товстило, бегемот, туша* відбивають вже не іронію, а скоріше емоцію відрази і, таким чином, слугують засобом перформативного вираження емоції негативної, яка хоча б ненадовго виводить мовця зі стану душевної рівноваги.

Значення ЛО *потвора* (*X - потвора*) вказує, що візуальне сприймання природньої зовнішності *X*-а викликає у мовця негативну естетичну оцінку, що переростає у загальну негативну оцінку *X*-а, яка супроводжується інтенсивною емоцією відрази.

Пор. також протиставлення форм *нездара / нездарисько*. До значення ЛО *нездара* (*X - нездара*) входить вказівка про те, що інтелектуальні спроможності *X*-а суттєво поступають інтелектуальному рівневі, який загальноприйнятно вважати нормативним. Це викликає у мовця негативну інтелектуальну оцінку *X*-а, яка переростає у загальну негативну оцінку. А ЛО *нездарисько*, до значення якого

повністю входить значення ‘нездара’, додатково вказує на інтенсивну негативну емоцію мовця, яка супроводжує його загальну негативну оцінку X-а.

Механізми взаємодії оцінок можуть як завгодно варіюватися. Розглянемо для приклада репліку: *Ох, лисий банан, хоча б згадав, скільки я йому добра зробила...*, де першоджерелом невдоволення мовця (жінки) є прояв невдячності чоловіка, про якого йде мова - його невміння цінувати добро, тобто насамперед висловлюється негативна етична оцінка. Ця окрема оцінка переходить у загальну за допомогою акцентуації уваги на зовнішньому дефекті: використання метафори *банан* (який, як відомо, є абсолютно гладким) вказує, що те, що чоловік є лисим, мовець оцінює негативно. Таким чином, окрема негативна етична оцінка переходить у загальну негативну оцінку (відторгнення) через негативну естетичну оцінку.

4. Формантні засоби вираження оцінки (фрагмент аналізу)

Становить інтерес вивчення поведінки українських демінутивних пестливих суфіксів іменників *-еньк*, а також суфіксів прикметників і прислівників *-еньк*, *-есеньк*, що виражають позитивну оцінку. Як зазначає Р.В. Бесага [Бесага 1997], до розмовно-просторічних нестандартизованих елементів літературної мови належать ЛО, що відбивають як негативне, так і позитивне ставлення до когось чи чогось. На відміну від суфікса *-еньк*, суфікс *есеньк* вказує неначе на “більший ступінь” позитивності. Причина цього феномена, на нашу думку, полягає в тому, що крім вказівки на позитивну оцінку даний суфікс слугує ще й засобом перформативного вираження емоції “теплого почуття”, схожого на ніжність. Мова йде про ніжність, яку мовець відчуває у момент мовленнєвого акту стосовно об'єкта - носія ознаки, позначеної прикметником. Показово, що подібні емоції уможливлються лише при досить спокійному, утихомиреному стані мовця, викликаному спогляданням об'єкта - джерела емоції або ж думками про нього. Вживання даних суфіксів є несумісним із суто діловим спілкуванням, а тим більше із ситуацією конфлікту. Цікавим є питання про те, яким чином подібні демінутивні засоби виконують свої функції, по-різному взаємодіючи зі значеннями іменника, що вказує на об'єкт, та його ознаки, позначеної прикметником.

Сполучуваність основи того чи іншого прикметника з суфіксами *-еньк*, *-есеньк* регулюється загальним правилом. Відповідно до цього правила ознака об'єкта, що її виражає прикметник, за загальноприйнятими уявленнями має нормативно сприяти позитивному ставленню до об'єкта з боку інших осіб (у першу чергу - з боку мовця) або принаймні не перешкоджати такому ставленню. Позитивне відношення до об'єкта в найбільш загальному вигляді може пояснюватися тією чи іншою “корисністю” об'єкта для навколишніх - корисністю, що конкретизується різноманітними окремими оцінками - естетичною, етичною, утилітарною і т.ін. Варто зауважити, що ознаки, які описуються прикметниками, часто співвідносяться з протилежними “ділянками” тих самих шкал (порівн. *великий - маленький, багатий - бідний, високий - низький, добрий - скупий* і т.ін.). Однак ці протилежні шкалярні значення зовсім по-різному корелюють зі значенням суфіксів *-еньк*, *-есеньк*.

Виділяються наступні типи взаємодії значень суфіксів зі значенням прикметникової основи:

1) Прикметник позначає таку ознаку об'єкта, яка за загальноприйнятими уявленнями вважається позитивною і співвідноситься з тією чи іншою окремою позитивною оцінкою, найперше - з естетичною:

гарний - гарненький - гарнесенький;

молодий - молоденький - молодесенький;

милий - миленький - милесенький

У таких прикладах суфікс *-еньк* виражає загальну (холістичну [Арутюнова 1988] позитивну оцінку об'єкта, що викликана окремою позитивною оцінкою, позначеною прикметниковою основою. При цьому окрема оцінка міститься в асерції дескриптивної (описової) частини значення прикметника, а загальна оцінка - в асерції модальної рамки мовця. А суфікс *-есеньк* передбачає такий самий розподіл окремої та загальної оцінок, але додатково вказує на те, що даний оцінний комплекс викликає ще й емоцію “теплого почуття”, яка перформативно виражається в асерції модальної рамки.

2. Прикметник вказує на ознаку безумовно негативну з погляду її “корисності” для інших, тобто таку, яку ні за яких умов не можна оцінити

позитивно - порівн. *поганий*, що звичайно вказує на загальну негативну оцінку чого-небудь. Зрозуміло, що об'єкт, який охарактеризовано такою ознакою, не може бути сприйнятий позитивно, а тим більше викликати емоцію “теплого почуття”. Тому основи даних прикметників не здатні сполучатися з суфіксом -*есеньк* (-*ісіньк*): *поганесенький, *страшнесенький. Однак вони можуть сполучатися з суфіксом -*еньк*: *поганенький*, *паскудненький* *благенький* (порівн. також рос. *плохонький*). При цьому прикметник звичайно виражає окрему негативну (а саме - утилітарну) оцінку, яка уточнюється способом нормативного використання об'єкта, позначеного означуваним іменником. У таких випадках прикметник оцінює об'єкт не самий по собі, а в порівнянні з нормативом якості для об'єктів даного типу. Мається на увазі, що хоча об'єкт і є придатним для використання за своїм призначенням, проте все ж погано задовольняє критеріям утилітарної оцінки, за якими прийнято оцінювати якість функціонування подібних об'єктів: *паскудненький готель*, *поганенька їдальня*, *благенький курорт* і т.д. Функція ж суфікса -*еньк* полягає в блокуванні, придушенні значення загальної негативної оцінки, присутньої у значенні твірного прикметника *поганий*.

Тут доречно також провести функціональну аналогію з унікальним українським іменником *воріженьки* - “ласкавим” позначенням ворогів певної особи (зокрема - і мовця). У “підсумковому” значенні даного іменника суфікс також блокує появу загальної негативної оцінки, імплікованої значенням вихідного іменника *вороги*.

На відміну від розглянутих прикладів, значення прикметника *страшний* само по собі містить вказівку на негативну естетичну оцінку, яка в свою чергу переходить у загальну негативну оцінку носія відповідної ознаки. Сполучення ж основи даного прикметникового з суфіксом -*еньк*, констатуєчи незадовільний зовнішній вигляд об'єкта, у той же час вказує на відсутність у мовця негативного ставлення до об'єкта як такого. За цих умов негативна окрема (естетична) оцінка міститься в асерції дескриптивної частини тлумачення, а інформація про “неупереджене” ставлення мовця до об'єкта розташовується в презумпції його модальної рамки.

Основи даних прикметників крім того здатні сполучатися з підсилювальними суфіксами *-уч, -юч*, які мають значення загальної негативної оцінки, ускладненої перформативно вираженою емоцією відрази - порівн. *поганючий, страшнючий*. Ця інформація міститься в асертивній частині модальної рамки мовця.

3. Основа прикметника позначає ознаку, яка за загальноприйнятими критеріями вважається корисною, позитивною для самого об'єкта (у першу чергу якоїсь особи) - носія ознаки, однак не має жодної користі для інших (з погляду естетичної, етичної, утилітарної або інших видів окремих оцінок). Мова йде про такі властивості об'єкта, які при всій їхній позитивності не можуть викликати в інших "теплого почуття". Тому основи відповідних прикметників не здатні сполучитися із суфіксом *-есеньк*: *багатий*, але не **багатесенький*, *сильний*, але не **сильнесенький*. Сюди ж відносяться і позначення ознак, що вказують на великі величини шкал розміру або інтенсивності (наприклад, температури). Великі габарити чи висока інтенсивність звичайно особливої ніжності не викликають: *великий*, але не **величесенький*, *довгий*, але не **довгесенький*, *широкий*, але не **широчесенький*, *високий*, але не **височесенький*, *гарячий*, але не **гарячесенький*.

Однак основи цих прикметників нормативно сполучаються з суфіксом *-еньк*: *багатенький, сильненький, величенький, довгенький, широченький, височенький, гаряченький*... При цьому значення похідного прикметника, дублюючи значення твірного, додатково містить вказівку про відсутність негативного ставлення мовця до об'єкта - носія ознаки. Ця інформація розташовується в презумпції модальної рамки мовця.

Прикметники, що вказують на великі величини шкал розміру або інтенсивності, здатні також сполучатися з суфіксами *-енн, -езн*: *величезний, довжелезний, широченний, височезний, гаряченний*. Функція цих суфіксів полягає, по-перше, у констатації особливо великих розмірів або інтенсивності і, по-друге, у вираженні емоції подиву мовця від того, наскільки ці характеристики відрізняються від його уявлень про нормативні значення відповідних параметрів. Констатація великого значення параметра утворює асерцію описової частини

тлумачення прикметника, а емоцію подиву виражено в асерції модальної рамки мовця.

4. Основа прикметникоа вказує на ознаку, яка за загальноприйнятними уявленнями (зокрема - і мовця) є негативною для її носія, однак не перешкоджає доброму ставленню до нього (тобто його позитивній оцінці). Мається на увазі, що цей добре відношення існує незалежно від відповідної властивості або ж усупереч їй: *бідний - бідненький - біднесенький; худий - худенький - худесенький; старий - старенький - старесенький*. Прикметники із суфіксом *-еньк*, констатуючи наявність негативною ознаки, вказують також на позитивне відношення мовця до об'єкта (особи) - носія ознаки. Ця вказівка міститься в презумпції модальної рамки мовця. Прикметники ж із суфіксом *-есеньк* додатково виражають емоцію “теплого почуття”, що у цьому випадку трансформується в емоцію співчуття, жалю до носія ознаки через те, що він худий, бідний, старий...

У найбільш загальному вигляді семантика співчуття, що звичайно виражається сентенційними формами на зразок *X співчуває У-ку (вболіває за У-ка...)* в *P*, може бути подана у такий спосіб: **Презумпція:** *X* позитивно оцінює *У-ка* (*У* входить до особистої сфери (у сенсі [Апресян 1983]) *X-а*). *У* став учасником безумовно негативною для нього ситуації *P*. **Асерція:** Дізнавшись про це, *X* негативно оцінює те, що *У* - учасник *P*, у зв'язку з чим *X* відчуває негативну емоцію. Все це актуалізує у *X-а* загальну позитивну оцінку *У-ка*, що супроводжується теплим почуттям *X-а* до *У-ка*'.

Аналогічне значення мають предикативні вживання іменників *сіромаха, сіроманець* (пор. також рос. *бедолага*). У цих випадках суб'єктом співчуття завжди виступає тільки мовець, який негативно оцінює важке життя або поневір'яння близького йому *У-ка*, характер котрих, однак, не уточнюється (змінна *P* залишається незаповненою). Ця не конкретизована інформація утворює асерцію описової частини тлумачення, вказівка про постійне позитивне відношення мовця до особи *У* міститься в презумпції його модальної рамки, а негативна оцінка поневір'янь *У-ка* і весь імплікований нею оцінно-емоційний комплекс входить до складу асерції модальної рамки мовця.

Порівн. також іменник *катівні* (як і рос. *застенки*), який відкриває валентність на найменування конкретного тюремного закладу (*катівні Бастилії, (Луб'янки, Лук'янівки...)*) і нормативно уживаний у виразах на зразок *У нудиться в катівнях, У-ка заточили в катівні* і т.ін. Функція подібних висловлювань, крім вказівки на те, що особа *У* сидить у в'язниці, полягає у вираженні співчуття мовця до *У-ка*, викликаного негативною оцінкою поневірянь та пригнічень, що їх зазнає ув'язнений у важких тюремних умовах. Це у свою чергу викликає негативну оцінку тих інстанцій, волею яких *У* опинився в ув'язненні. Таким чином, на відміну від щойно розглянутого випадку, тут конкретизується характер халеп, які зазнає *У*. При цьому вказівка про перебування *У-ка* у важких умовах в'язниці міститься в описовій частині тлумачення, а вся оцінно-емоційна інформація розподілена усередині модальної рамки мовця так само, як і в попередньому прикладі.

Розглянута нами раніше інтепретація форм *бідний, бідненький, біднесенький* виходить із такого значення твірного прикметника *бідний*, яке вказує на низьке матеріальне забезпечення певної особи. Однак ті самі форми можуть використовуватися і для безпосереднього вираження жалю, співчуття мовця до слухача або іншої особи з того чи іншого приводу. У цьому випадку вживання відповідних форм виступає в якості репліки - реакції мовця на повідомлення про прикrostі, поневіряння, які спіткали того, про кого йде мова. Відтак ця повідомлена інформація утворює прагматичну презумпцію поточного висловлювання. Тоді до складу асертивної частини висловлювання входить вказівка на негативну оцінку цих прикrostей мовцем, що у свою чергу актуалізує загальну позитивну оцінку даної особи й емоцію "теплого почуття" до неї. Таким чином, в цьому випадку оцінно-емоційний комплекс утворює власне асертивну частину висловлення, тобто не входить до складу модальної рамки.

Цікаво, що прикметник, що позначає значення шкали ваги, протилежне *худий* (тобто *товстий*) вільно сполучається з даними суфіксами: *товстий - товстенький - товстесенький*. Значення *товстенький* припускає, що негативна естетична оцінка, викликана надлишковою вагою деякої особи, не перешкоджає доброму ставленню до неї мовця. Ця позитивна оцінка міститься в презумпції

модальної рамки мовця. А *товстесенький* передбачає, що той самий оцінний комплекс доповнюється ще й емоцією співчуття, яку виражено в асерції модальної рамки. Навпаки, суфікс *-юч* (порівн. *товстючий*) в цьому випадку вказує на загальну негативну оцінку об'єкта, яка розташовується в асерції модальної рамки і переростає в ній в емоцію відрази.

5. Ознака, виражена основою прикметника, є нейтральною і вказує на незначні або середні значення шкали інтенсивності чи агрегатного стану речовини: *холодний* - *холодненький* - *холоднесенький*; *теплий* - *тепленький* - *теплесенький*, *м'який* - *м'якенький* - *м'якесенький*... Значення похідного прикметника із суфіксом *-еньк* передбачає, що відповідна ознака слугує для мовця підставою дати позитивну утилітарну оцінку об'єкту - носію ознаки. Ця обставина у свою чергу викликає і загальну позитивну оцінку даного об'єкта. При цьому констатація відповідної ознаки та позитивної утилітарної оцінки, яка з неї випливає, розташовується в асерції описової частини тлумачення, а позитивна холістична оцінка - в асерції модальної рамки мовця. Якщо ж прикметник містить суфікс *-есеньк*, то такий самий комплекс з окремої та загальної позитивної оцінки ускладнюється ще й емоцією “очікуваного задоволення” від можливого або майбутнього нормативного використання об'єкта - емоції, що перформативно виражена в асерції модальної рамки.

За таких умов означуваний іменник, що вказує на об'єкт-носій ознаки, звичайно позначається не нейтральною, а демінутивною номінацією. Відтак позитивна оцінка об'єкта, обумовлена позитивністю його утилітарної оцінки, підкріплюється і характером його позначення: *холоднесеньке молочко*, *холодненьке тивце*, *м'якесенький хлібець*. Порівн., у зв'язку з цим малоприйнятність сполучень на зразок ? *холодненьке молоко*; ? *холодненьке тиво*; ? *м'якенький хліб*, де відсутня узгодженість у позначенні об'єкта та його ознаки. У подібних випадках використання “пестливої” назви об'єкта обумовлене позитивністю його ознаки, позначеної прикметником. У той же час не можна забувати, що все є відносним: одна й та сама властивість в певних випадках грає позитивну роль, а в інших - негативну. Демінутивні позначення ознак звичайно пов'язані саме з “приємним передчуттям” ситуації, а не, скажімо, з обговоренням

її наслідків - порівн. *Він випив холодного молока і застудився*, але погано ?*Він випив холодненького молочка і застудився*. Подібні вживання можливі хіба що в розмовах з малими дітьми або в дитячій мові. Але в дитячій мові, на відміну від мови дорослих, демінутивні позначення різноманітних реалій є нормативними і тому не мають особливого семантичного навантаження - адже їм нема з чим контрастувати.

Однак є можливою і протилежно спрямована залежність, коли “демінутивне” позначення ознаки пояснюється вже заздалегідь існуючою позитивною оцінкою об'єкта. У таких ситуаціях прикметник виражає якусь нейтральну ознаку, наприклад, колір артефактного об'єкта: *біленька сукенка, сіренький костюмчик...* Якщо мова йде про одяг, то мається на увазі, що він добре пошитий, тобто гарно пасує тому, хто його носить. У подібних випадках узгодження позначення об'єкта і його ознаки не є обов'язковим: демінутивне позначення ознаки стає факультативним - порівн. *Надягни білу сукенку; У будень вона ходила звичайно у світлій сорочечці й у темно-синій спідниці* (А.П.Чехов). В усіх подібних випадках використання нестандартного найменування артефактного об'єкта, як і його ознаки, опосередковано вказує на тепле ставлення мовця до особи, якій належить даний об'єкт - порівн. у зв'язку з цим фрагмент із відомої циганської пісні: “... *В белой рубашиночке, хорошенький такой*”. Невиконання цієї умови призводить до аномальності: **Цей тип (козел...) вийшов у білій сорочечці...* Порівн. також *Старий (старенький, старесенький дідусь)*, але **Старенький (старесенький) дідуган. Дідуган* - звичайно інтродуктивне позначення старого, до якого мовець погано або сторожко ставиться. Тому дана номінація входить у суперечність з ознакою, що вказує на тепле, співчутливе відношення.

Подібні вживання слід відрізнити від т.зв. “похідних” демінутивних позначень, коли пестливе найменування об'єкта обумовлене не його безпосередніми якостями, а просто кажучи, тим, що даний об'єкт ситуативно виявляється актуалізованим у полі зору мовця та особи, гарне або невороже ставлення до якої він хоче продемонструвати: *Випий молочка, Поріж хлібець, Візьми редисочку...*

Як зазначається в [Крысин 1989], подібна мовленнєва стратегія є особливо притаманною різноманітним ситуаціям обслуговування при звертанні до клієнта: *Зверніться у сусіднє віконце...* Зрозуміло, що вживання подібних форм є несумісним із ситуацією конфлікту - пор. **Чому ви вкрали молочко?*

Порівн. також *кукурудза і*, з іншого боку, *качаниста*, де зазначається, що мовець позитивно ставиться до даного виду сільськогосподарських культур.

Вказівка на позитивне ставлення мовця до участі в тих або інших ситуаціях, до певного типу проведення часу відбивається в позначеннях окремих аспектів (параметрів) цих ситуацій. До таких параметрів, зокрема, належать різноманітні темпоральні характеристики (тривалість ситуації, її періодичність і т.д.). Так, із речення *Ми з нею частенько передзвонюємося* випливає, що часті телефонні розмови з жінкою, про яку йде мова, приносять мовцеві задоволення, принаймні зовсім його не обтяжують. Порівн. також слова Снігуроньки з однойменної опери Римського-Корсакова *Я у Леля перейму і вивчуся швидесенько*, де демінутивна форма *швидесенько* вказує на те, що вона з задоволенням буде навчатися в Леля.

В інших випадках використання демінутивних позначень має на меті звернути особливу увагу слухача на ту чи іншу обставину, зробити з неї висновок. У фразі *Це можна зробити за допомогою простенької програми* особливо підкреслюється простота програми, те, як легко “це” можна здійснити.

В українській мові є прислівник *однаково* зі значенням ‘все одно, байдуже’, а також прикметник *однакові*, що вказує на ідентичність двох об'єктів. Обидві форми мають демінутивні похідні *однаковісінько* й *однаковісінькі*. У фрагменті відомого вірша Т.Г. Шевченка “Мені однаково, Чи буду я жити в Україні, чи ні... Однаковісінько мені” особливо підкреслюється, що автору байдуже, буде чи не буде він жити в Україні. В “антирекламній” фразі передвиборної агітації *Програми в цих кандидатів однаковісінькі* особливо підкреслюється ідентичність передвиборних програм кандидатів від різних партій. В обох випадках підкреслюється відхилення від норми (для Шевченка найбільш природним є прагнення жити в Україні, а програми кандидатів від різних партій повинні відрізнятися). Тому в подібних випадках вживання демінутивних форм виконує функцію прихованого заперечення: ‘те, що для Шевченко не байдуже, буде чи не

буде він жити в Україні, є невірним’, ‘те, що програми у цих кандидатів відрізняються, є невірним’.

Література.

Апресян 1971 - Апресян Ю.Д. О некоторых польских работах по лингвистической семантике // Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 14, М., 1971.

Апресян 1974 - Апресян Ю.Д. Лексическая семантика // М., “Наука”, 1974.

Апресян 1995 - Апресян Ю.Д. Коннотации как часть прагматики слова (лексикографічний аспект) // Ю.Д. Апресян. Избранные труды, том 2. “Интегральное описание языка и системная лексикография” М.: Школа Языка Русской Культуры, 1995.

Апресян, Гловинская 1996 - Апресян Ю.Д., Гловинская М.Я. Юбилейные заметки о неюбилейных словах: *ругать* и его синонимы // Московский лингвистический журнал. 1996, N 2.

Апресян и др. - Апресян Ю.Д. и др. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Первый выпуск. М., 1997.

Арутюнова 1988 - Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка, событие, факт. - М.: “Наука”, 1988.

Арутюнова 1997 - Арутюнова Н.Д. О стыде и стуже // Вопросы языкознания 1997, N 2.

Бесага 1997 - Бесага Р.В. Нестандартизовані елементи в українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук - К. 1997. - 24 с.

Булыгина, Шмелев 1994 - Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Оценочные языковые акты извне и изнутри // Логический анализ языка. Язык речевых действий. М.: “Наука”, 1994.

Жолковский, Мельчук 1967 - Жолковский А.К., Мельчук И.А. О семантическом синтезе // Проблемы кибернетики М., 1967, вып. 19.

Крысин 1989 - Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. М. Наука, 1989.

Эпштейн 1991 - Эпштейн М.Н. Идеология и язык (построение модели и осмысление дискурса) // ВЯ. 1991, N 6.

Wierzbicka 1969 - Wierzbicka Anna. Dociekania semantyczne. Wroclaw -
Warszawa - Krakow, 1969.